

Kertész István

KONTINENTÁLIS INTEGRÁCIÓK A GÖRÖG–RÓMAI VILÁGBAN

*Főiskolánk egykori tanára, a száz éve született
dr. Hahn István professzor emlékére*

„Ameddig a római nép birodalmát jogtalanságok (*iniuriis*) helyett jótéteményekkel (*beneficiis*) tartották fenn; ameddig a háborúkat vagy a szövetségesek, vagy a birodalom érdekében vívták, addig a háborúk kimenetele vagy enyhe volt, vagy csak a szükséges keménységre korlátozódott, addig a senatus a királyok, népek és nemzetek (*nationes*) kikötője és menedékhelye volt; tisztviselőink és hadvezéreink egyedül azzal kívántak a legnagyobb hírnévre szert tenni, hogy a tartományokat és a szövetségeseket méltányossággal és lelkiismeretességgel (*aequitate et fide*) védelmezzék; ennél fogva ezt inkább a földkerekség feletti atyai gondoskodásnak, semmint birodalomnak lehetett nevezni.” (Cicero: *De officiis* – A kötelességekről II. 8, 26-27. – Kertész István fordítása.)

Marcus Tullius Cicero (Kr. e. 106-43), a birodalomalkotás útjára lépett Római Köztársaság consulja, a neves szónok és gondolkodó e veretes szavakkal méltatta azt a külpolitikát, amit a szakirodalom *imperialistának* nevez¹, és amelynek következetes végrehajtása eredményeképp Róma előbb Itália, majd a Földközi-tenger nyugati partvidéke, utóbb pedig az egész mediterrán világ ura lett. A római igát nyögő népeknek egészen más véleményük is lehetett erről a politikáról. A koracsászárkori történetíró, Cornelius Tacitus (kb. Kr. u. 55-120) a britannus vezér, Calgacus szájába adja a kiteljesedett római hódítás által teremtett „béke” természetéről a legyőzöttek egy része között terjedő nézetet:

„Minket, a föld legtávolabbi és legtávolab szabad népét, mind e mai napig megvédett visszavonultságunk és az ismeretlenség rejtő öle; mert mindent különösnek tartanak az emberek, amit nem ismernek. *De most már tárva-nyitva Bri-*

¹ A római imperializmusról l. főképp: R. Werner: *Das Problem des Imperialismus und die römische Ostpolitik im zweiten Jh. v. Chr.* In: ANRW (Aufstieg und Niedergang der römischen Welt) I. Hrsg. H. Temporini, Berlin, 1972. 501-563; E. Badian: *Roman Imperialism in the Late Republic.* Ithaca-New York, 1968; J. Carcopino: *Points de vue sur l'impérialisme romain.* Paris, 1934; T. Frank: *Roman Imperialism.* New York, 1929; W. V. Harris: *War and Imperialism in Republican Rome 327-70 B.C.* Oxford, 1979; A. Heuss: *Der erste punische Krieg und das Problem des römischen Imperialismus.* Berlin, 1970; H. E. Stier: *Roms Aufstieg zur Weltmacht und die griechische Welt.* Köln, 1957; H. H. Scullard: *A History of the Roman World 753 to 146 B.C.* (Routledge Classics). London and New York, 2013. 139-304.

tannia határa! Rajtunk kívül nincs más nép, semmi sincs már, csak tenger és szirtek, és ami még ennél is rosszabb, rómaiak vannak, akiknek önkénye elől sem engedelmeskedéssel, sem meghódolással kitérni nem lehet. A földkerekség rablói ők, akik most, hogy kifogytak a szárazföldből, a tengert kutatják föl. Ha gazdag az ellenség, akkor a pénzvágy, ha szegény, akkor az uralomvágy hajtja őket; se Kelettel, se Nyugattal betelni nem tudtak: egyedül ők azok, akik egyformán mohón törnek gazdag és szegény népekre. Fosztogatni, öldökölni, rabolni, ezt nevezik ők hamis szóval «Birodalomnak», és ha pusztaságot teremtettek, azt «békének» hívják.»

(Agricola 30, 10-25. – Szabó Árpád fordítása.)

Erőszak és/vagy integráció

Ha egy állam más államra vagy államokra ráerőlteti a saját gazdasági-politikai érdekeinek érvényesülését, akkor, legyen szó közvetett vagy közvetlen kényszer alkalmazásáról, politikáját az *imperialista* jelzővel illetik. Ilyen értelemben ír a szakirodalom *athéni, karthágói* vagy éppen *római imperializmusról*.² Olyan pragmatikus kormányzatok, mint amilyen az athéni vagy római, avagy éppen a nagy sándor-i volt, a hatalommal való fenyegetést (közvetett kényszer) éppúgy alkalmazták, mint a durva erőszakot. Szakértők olykor különbséget tesznek az imperialista politika e két megjelenési formája között, és az előbbit *hegemóniának* definiálják. A határ a *hegemónia* gyakorlása és a nyílt beavatkozás között természetesen gyakran elmosódott. A II. makedón háború (Kr. e. 200-197) után, 196-ban például a vesztes makedónok által kiűrtet anyaországi görög területekre a győztes rómaiak legiói vonultak be, majd a római proconsul, Titus Quinctius Flamininus az iszthmoszi művészeti és sportversenyeken kihirdette, a görögök szabadok lesznek, mert a római csapatokat kivonják. A csapatkivonás 195-re be is fejeződött. Az viszont mindenki számára nyilvánvalóvá vált, hogy a görögöknek tudniuk kell: a rómaiaktól kapták szabadságukat, tehát a jövőben „felszabadítóik” érdekeit kell szem előtt tartaniuk. És ha valakiben ez nem tudatosult volna idejekorán, a rómaiak gondoskodtak arról, hogy érzékelje a realitást. Brakhüllészt, a boiót szövetség egyik Róma-ellenes vezérét meggyilkoltatták, Thesszáliát pedig arra kényszerítették, hogy vezesse be római mintára a timokratikus alkotmányt, amely a politikai jogokat az ingatlan vagyon függvényében osztja.³

² L. főleg P. D. A. Garnsey-C. R. Whittaker (eds.): *Imperialism in the Ancient World*. Cambridge, 1978.

³ E. Badian: *Studies in Greek and Roman History*. Oxford, 1968; J. Briscoe: *Eastern Policy and Senatorial Politics 168-146 B.C.* *Historia* 18 (1969). 49-70; R. M. Errington: *Rome against Philip and Antiochus*. In: *CAH²* (Cambridge Ancient History). Cambridge 1991. VIII. 244-289; I. Kertész: *Pergamon und die Strategie des Römischen Imperialismus*. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* XXXIII. 1-4. 1990-1992. 247-253; H. H. Scullard: *Roman Politics 220-150 B.C.* Oxford, 1973²; A. N. Sherwin-White: *Roman Foreign Policy in the East 168 B.C. to A.D. 1*. London, 1984, vö. I. Kertész: *Zur römischen Außenpolitik*. *Klio* (Berlin) 68, 1986, 2. 582-585.

Hasonlóképpen hivatkozott a peloponnészoszi háború (Kr. e. 431-404) előestéjén Athén képviselője városának a perzsák legyőzésében játszott szerepére, majd kitért arra, hogy ez feljogosítja államát a „felszabadított” görögök feletti hegemonia gyakorlására és a hatalmi önzésre: „*Egy türannosznak vagy egy birodalmat kormányzó városnak semmi sem ésszerűtlen, ami az érdekét szolgálja, és senki sem rokon, aki nem megbízható, s mindenkivel szemben a körülmények szerint kell baráti vagy ellenséges módon viselkednie... Nyugodtan elhíhetitek, hogy szövetségeseinkkel szemben vezető szerepünket minden egyes esetben az szabja meg, hogy nekünk mi előnyös.*” (Thuküdidész: A peloponnészoszi háború VI, 85 – Muraközy Gyula fordítása.)

A történelmi folyamatokat vizsgáló történész sohasem függetlenítheti magát attól a kortól, amelyikben él. Tudatosan vagy nem, szemléletét és problémalátását befolyásolják az aktuális események. Ennek eklatáns példája a Németországból az USA-ba emigrált E. Badian: *Roman Imperialism in the Late Republic (Római imperializmus a kései köztársaságkorban)* c. műve. A hidegháború korszakában született könyvében a szerző a késő-köztársasági Róma keleti és nyugati politikájáról írt, formai jegyek alapján különböztetve meg a Kelet felé megnyilvánuló hegemoniát a Nyugat irányában érvényesülő nyílt erőszaktól. És miközben nem törődik számos olyan eseménnyel, amikor Nyugat felé érvényesült a hegemonia (például a Haszdruballal megkötött „Ebro-egyezmény” esetében az első és második pun háború között), és Kelet irányában a könyörtelen hatalomvágy (lásd Korinthosz lerombolását Kr. e. 146-ban), elvakult antimarxizmusában még azt is elveti, hogy a római imperializmusnak egyáltalán lehettek gazdasági motivációi. Szerinte ilyen motivációk feltételezése „*a modern anakronizmus koholmánya (a figment of modern anachronism)*”, és csak az hihet benne, aki „*Marx vérvörös szemüvegén át (through the blood-red spectacles of Marx) vizsgálja a történelmet*”.⁴ Viszont vele szemben már a „polgári” történészek zöme is világosan látja: „*A gazdasági nyereség a rómaiak számára (és általában az ókori világban) a sikeres hadviselés és a hatalom kiterjesztésének integráns része volt. Föld, zsákmány, rabszolgák, jövedelmek a siker törvényszerű és természetes következményei voltak*” (W. V. Harris).⁵ Ma már általános az a nézet, amely szerint akár az athéni, akár a makedón vagy római hatalmi politika konkrét gazdasági érdekek mentén megvalósított politika volt. És lényegét tekintve majdnem mindegy, hogy ezt a politikát *hegemoniális* vagy *imperialista* jelzővel illetjük.

Az már egy másik probléma, hogy mennyire lehet hosszútávon eredményes egy olyan birodalomalkotó politikai szervezőerő, amely kizárólag az erőszakon alapszik. Az Athén által vezetett *délosz-attikai tengeri szövetség* rövid életű tündöklése szöges ellentétben állt a makedón hódítás által kialakított hellénisztikus világ közel kétszáz éves virágzásával és a római birodalomalkotás hosszú évszázadokra nyúló következetes sikersorozatával. A történelmi példák azt mutatják,

⁴ E. Badian i. m. (1. jegyzet), 16. Vö. I. Kertész: Das spätrepublikanische Rom. Klio 56, 1974, 543-550.

⁵ W. V. Harris i. m. (1. jegyzet), 56.

hogy az erőszakkal párosuló, avagy azt követő integrációs törekvések hordozzák magukban a siker titkát. Mert nem elég a politikai-gazdasági akarat más államokra vagy népekre történő kényszerítése, hanem azt is el kell érni, hogy a kényszerítettek idővel élvezhessék is az erősebb politikai szervezőerő, a tágabb politikai-gazdasági közösség alá rendelődés kézzelfogható előnyeit. Az athéni és a római példán igyekszünk bemutatni, mikor és miért lehet eredményes vagy sikertelen a társadalmi modell exportja és az átadott modell elfogadtatása a befogadókkal.

Lokális, interlokális, globális

a. Az athéni kudarc⁶

A peloponnészoszi háború során szétesett délosz-attikai tengeri szövetség élén Athén állt. Kr. e. 478-at követően fokozatosan terebélyesedett ez a koalíció, eredetileg azzal a céllal, hogy visszaszorítsák a perzsa nagyhatalmat az Égeikumból. A tagállamok egyenkénti szerződést kötöttek Athénnal, és vállalták, hogy kivesszik részüket a perzsák elleni harcból. A Miltiadész fia, Kimón vezette athéni kormányzat azonban a perzsák kiszorítását ürügynek használta arra, hogy Athént tengeri hatalommá emelje, a szövetségeseket viszont az újszülött nagyhatalom alávetettjeivé süllyessze. Így állt elő az a helyzet, amit Kimónról írt életrajzában *Plutarkhosz* a következőképp fogalmazott meg: „...az athéniak szüntelenül a tengeren voltak, és állandóan gyakorolták magukat a hadviselésben, a hadiszolgálatról idegenkedő szövetségeseket hozzászoktatták, hogy féljenek tőlük, és hízelegjenek nekik, s így, anélkül, hogy észrevették volna, adófizetőiké és szolgálóikká lettek.” (Kimón 11 – Máthé Elek fordítása.)

Ugyanerre a végkövetkeztetésre jutott az az ismeretlen szerző, akit az ókortudomány *Pszeudo-Xenophón* (*Ál-Xenophón*) néven említi, mivel írását sokáig Xenophónnak tulajdonították. Ő a peloponnészoszi háború kezdete körüli időszakban írta *Az athéni állam* című munkáját, amelyben a demokratikus rendszer ellenségeként erős bírálatot gyakorolt kora athéni államrendje felett. Éles elméjű megfigyelőként helyesen értelmezte az athéni hatalmi politika lényegét: Megfosztják jogaiktól az előkelőket a szövetséges városokban, mert ha azokban az arisztokrácia kerülne uralomra, akkor ez Athénban is hasonló következménnyel járna. Vagyis: exportálják a demokráciát, és azt a szövetséges államokban erő-

⁶ N. G. L. Hammond: *A History of Greece to 322 B.C.* Oxford, 1986³. 287-419; uő. *Studies in Greek History. A Companion Volume to A History of Greece to 322 B.C.* Oxford, 1973. 311-345; S. Hornblower: *The Greek World 479-323.* London and New York 2002³. 9-38, 124-149; P. Millett: *Warfare, economy, and democracy in classical Athens.* In: *War and Society in the Greek World* (eds. J. Rich, G. Shipley). London and New York, 2004. 177-196; R. Meiggs: *The Athenian Empire.* Oxford, 1972; J. Rhodes: *The Delian League to 449 B.C.* In: *CAH*². Cambridge 2006. V. 34-61; W. Schuller: *Griechische Geschichte* (Oldenbourg Grundriß der Geschichte 1.). München-Wien, 1982². 26-41, 128-135, 188-192 (a legfontosabb szakirodalom bibliográfiájával); M. I. Finley: *The Fifth-Century Athenian Empire: A Balance Sheet.* In: *Imperialism in the Ancient World* (2. jegyzet), 103-126; J. K. Davies: *Das klassische Griechenland und die Demokratie.* München, 1983.

szakkal fenntartják. És mi jár együtt evvel a gyakorlattal a gazdasági életben? Az, hogy a szövetségeseket nem engedik a maguk javára fordítani a demokráciából adódó gazdasági előnyöket: „...*az a véleményük, hogy nagyobb előny az, hogy minden egyes athéni kezében tartja a szövetségesek pénzét, míg viszont nekik csak épp annyi van, amennyi a megélhetéshez kell, és emellett még úgy dolgoznak, hogy képtelenek holmi lázadó terveket forralni.*” (I. 15 – Ritoók Zsigmond fordítása.)

Az athéni állam zsebébe vándorló évenkénti pénzbeli hozzájárulás (*phorosz*), az Athén számára fizetett kikötői vámok és illetékek mellett a szövetségesek anyagi terheit és egyben Athén gazdagságát az is növelte, hogy előbbiek egymás közötti peres ügyeiket csak Athénban intézhették. Ebből a gyakorlatból *Pszeudo-Xenophón* szerint az athéniak számára a következő konkrét előnyök származtak: „*Először is a törvényszéki letétpénzekből egész éven át húzzák a jövedelmet... A Peiraieuszban (Athén kikötője) több egyszázalékos vámot kap a város, azután, ha valakinek bérháza van, jobban jár, azután meg az is, akinek bérbeadó igazságlata vagy rabszolgája van. Azután a hirdetőik is jobban járnak a szövetségesek beutazása révén... az egész athéni népnek kénytelen hízelkedni minden egyes szövetséges, hiszen tudja jól, hogy Athénba érkezve nem máson áll a büntetés vagy az elégtétel, hanem a népen, ez Athénban a törvény. Így kénytelen ott rímánkodni a bíróságokban, és ha valaki belép, a kezét megragadni. Ezért aztán a szövetségesek inkább rabszolgái (*douloi*) az athéni népnek.*” (I. 16-18.)

A lokális athéni demokrácia a nagy hatalmi politika révén, erőszak útján lett interlokálissá, vagyis az Athénban bevált társadalmi modellt átültették a szövetségesek városaiba is. Ám a hatalmi önzés miatt az átvett modell nem eresztett gyökeret a befogadó társadalmakban. Azoktól idegen maradt, egyrészt mert nem részesítette őket az elvárható gazdasági előnyökben, sőt arcátlanul kiszipolyozta őket, másrészt azért, mert nem volt tekintettel az átvevők helyi hagyományaira, kialakult értékrendjére sem. Nem vette figyelembe a poliszlakók ragaszkodását a függetlenség három alapkritériumához (alkotmányos önállóság – *autonomia*, katonai szabadság – *eleutheria*, gazdasági önellátás – *autarkeia*). Ezért aztán az athéni demokrácia nem is válhatott globálissá. Kr. e. 465-ben Thaszosz szigetközösségét már csak fegyveres erőszakkal lehetett benntartani a délosz-attikai tengeri szövetségben, és a peloponnészoszi háború során előbb Lesbosz, majd a többi szövetséges is azonnal fellázadt, amint erre alkalma nyílott. E fejlemények és a háborús vereségek következtében nem csak az athéni típusú demokrácia elterjesztése vallott kudarcot, hanem magában Athénban is elnyúló társadalmi válság vette kezdetét.

b. A római siker⁷

A Kr. e. 264-ben kirobbanó *I. pun háború* előestéjén az Appennini-félsziget a sikeresen megívott itáliai háborúk eredményeképp már szilárdan római ellenőrzés alá jutott. Szabad népessége három kategóriára oszlott. Az első csoportba tartoztak a *római polgárok*. Ők a római államterületen éltek, amely ekkor Közép-Itálián keresztül a Türrhén-tengertől az Adriáig húzódott, délre pedig a Nápolyi-öböl, a *volscus part* mentén, és magába foglalta Észak-Campaniát. A Kr. e. 3. sz. elején a római férfi polgárok száma elérte a negyedmilliót.

A második csoportot a Rómával *szövetséges államok polgárai* alkották. Lélekszámra nézve ez volt a legnagyobb csoport. Ide tartoztak a különböző etruszk, umber, picenumi, sabellus, messapius és görög közösségek Észak- és Dél-Itáliában, amelyek helyi autonómiát élveztek, és Rómához kétoldalú szerződéssel kötődtek. Ezek a közösségek köztársasági intézmények kormányzása alatt álltak, és a politikai hatalom általában a helyi elit kezében volt, amely a római arisztokráciához hasonló gazdasági és politikai érdekekkel bírt. A szövetséges városok egy kivételezett részének polgárai elnyerték a római polgárjogot is, de nem vehettek részt a római népgyűléseken, vagyis nem volt szavazati joguk (ezek voltak a 'szavazati jog nélküli városok' = *civitates sine suffragio*). Közéjük tartozott Capua, Fundi, Formiae, Cumae, Acerrae stb. A szövetségesek nem folytathattak önálló külpolitikát.

A népesség harmadik kategóriája a *latin jogú coloniák* lakosaiból tevődött össze. A *coloniák* a rómaiak által meghódított itáliai területeken létrehozott települések voltak, amelyeken római és szövetséges polgárokat telepítettek le. Ezek ott földbirtokot kaptak, aminek fejében kötelesek voltak gondoskodni a terület katonai védelméről. Mivel e települések lakói a latiumi szövetséges városok polgáraihoz hasonlóan *latin státust* élveztek (bármely latin városban, köztük Rómában birtokkal rendelkezettek; bármely latin város, így Róma polgárával törvényes házasságot köthettek; ha másik latin városban, például Rómában letelepedtek, automatikusan megkapták annak polgárjogát), Rómát anyavárosuknak tekintették, és a jog, nyelv, vallás és kultúra tekintetében Rómához tartoztak. Létszámát tekintve ez volt a legkisebb a három kategória közül. A *coloniák* alapításával Róma több célt követett. Egyrészt csillapította saját polgárai földhözjuttatását, másrészt földhöz juttatta szövetségeseit is. Így utóbbiak haszonélvezőivé váltak a római dominancia által kialakult helyzetnek, és érdekelték lettek a római uralom fenntartásában. A *coloniák* stratégiai célt is szolgáltak. Egy részük ugyanis a Rómával szövetségben álló politikai egységek érintkezési pontjain települt, és ezzel csökkentette annak veszélyét, hogy a szövetségesek összefogjanak Róma ellen. Más *coloniák* viszont a tengerparton alakultak meg, és létükkel aka-

⁷ Alföldy Géza: Római társadalomtörténet. Bp., 1996. 22-47; G. Forsythe: A Critical History of Early Rome. Berkeley-Los Angeles-London, 2006. 268-368; K. Lomas: Italy during the Roman Republic. In: The Cambridge Companion to The Roman Republic. Cambridge, 2006. ed. H. I. Flower. 199-224; T. J. Cornell: The Beginnings of Rome. Italy and Rome from the Bronze Age to the Punic Wars (c. 1000-264 B.C.). London and New York, 2004. 293-368.

dályt jelentettek bármiféle, a tenger felől érkező ellenséges inváziós kísérlettel szemben.

A legtöbb joggal felruházott szövetséges városok előkelői rokoni kapcsolatba kerültek a római arisztokráciával. Ezáltal, valamint a rendkívül szoros politikai együttműködés és gazdasági kapcsolatok révén megkezdődött és sikeresen haladt előre Itália több nagyvárosában a *római társadalmi modell átvétele*. Mivel ez a társadalmi modell az egyes rétegek közötti érdekegyeztetés (lásd a plebeusok polgárjogi küzdelmének sikerét) fontosságának felismerésén alapult, és mert a szisztémát exportáló Róma következetesen figyelembe vette a társadalmi rendjét importáló szövetségesek legjogosabb gazdasági érdekeit (lásd a földjuttatáson kívül a tengeri kereskedelem fejlesztését, a kalózok elleni fellépést, utóbb a nagyarányú rabszolga beszerzést, a hadizsákmányból való részeseledést, piacok biztosítását), Róma és itáliai szövetségeseinek többsége között szilárd és elszakíthatatlan kötelékek alakultak ki. Ezeket a kötelékeket még a másfél évtizeden át Itáliát dúló Hannibal sem volt képes széttépni. Amikor pedig Kr. e. 90 és 88 között Róma itáliai szövetségesei fegyveres harcot vívtak a mindannyiukat megillető teljes római polgárjog elnyeréséért, már csak egy alkotmányos aktus kellett ahhoz, hogy a valójában régen végbement társadalmi és gazdasági egységesülést jogilag is rögzítsék. A társadalmi, gazdasági és kulturális globalizáció tehát megvalósult Itália vonatkozásában. Róma *lokális* jellegzetességei előbb széles körben elterjedtek, vagyis *interlokálisak* lettek, majd általánosan elfogadottá, *globálissá* váltak. Ahhoz azonban, hogy a *romanizáció* kontinentális, sőt interkontinentális méreteket öltjön, előbb a görög és közkeleti világnak kellett markáns változásokon keresztül menni.

A hellénisztikus példa⁸

Amikor a Kr. u. 1-2. sz. fordulója táján *Quintus Curtius Rufus* megírta Nagy Sándor életrajzát, a következő beszédet tulajdonította a Perzsa Birodalmat maga alá gyűrő makedón királynak:

„... nem azért jöttem Ázsiába, hogy kiirtsak minden nemzetet; sem hogy pusztasággá tegyem a földkerekség felét, hanem azért, hogy az általam háborúban leigázott népeknek öröme teljék a győzelemben. Így aztán veletek együtt katonáskodnak, birodalmatokért vérüket ontják, de menten fellázadnának, ha gőgösen bánánk velük... Ha Ázsiát meg akarjuk hódítani, és nem csak átvonulni rajta, akkor szelíden kell bánunk e népekkel: az ő hűségük szilárdá és örökéletűvé teszi a birodalmat... csakugyan igaz, hogy a perzsa szokásokat meghonosítom a makedónok között! Mert sok nemzetben látok olyasmit, amit nem szégyen utánoznunk. Csak úgy kormányozhatom helyesen e roppant birodalmat, ha mi is megtanítjuk őket egyre-másra, s ha mi magunk is tanulunk tőlük.”

(VIII. 6,11. – Kárpáty Csilla fordítása.)

⁸ L. főleg *Kertész István*: Hellénisztikus történelem (História Könyvtár Monográfiák 13., szerk. Glatz Ferenc), MTA Történettudományi Intézete. Bp., 2000 további szakirodalommal; uő. A hellénizmus története. EKF Líceum Kiadó, Eger, 2011.

Az ókori történetírók műveiben gyakori eszköz a szerzői mondanivalónak az olvasó számára élményszerű kifejtésére a főszereplőkkel elmondott fikatív beszéd. Ezek többnyire a köztudatban népszerű hiteket – olykor tévhiteket – tartalmaznak arról, hogy adott helyzetben mit is mondhatott a megidézett történelmi személy. Néhány esetben korabeli emlékiratok, feljegyzések is forrásul szolgálnak a szerző számára. Nagy Sándor Curtius által felidézett beszédéről megállapíthatjuk, hogy azt akár el is mondhatta a makedón király, hiszen igen frappánsan foglalta össze mindazt, ami politikájának egyik lényeges eleme volt: úgy kívánta elterjeszteni a hellén civilizációt, hogy közben vegyítette azt a legjobb helyi civilizációs értékekkel. Így aztán először a nagy hódítók közül nem csak a legyőzöttek testét, hanem a lelkét is meg akarta szerezni.

J. G. Droysen a 19. században alkotta meg a *hellénizmus* fogalmát. Ennek leglényegesebb jellemzőit a következőkben összegezte: a Nagy Sándor hódításai révén átalakult mediterrán-közép-keleti térségben a görög világ „*az államélet egy új és fejlettebb formájába*” lépett, a monarchiába, amelyben keveredett a „*trón keleti fenségének*” hagyománya és az alattvalók „*személyes függetlenségének*” görög-demokratikus öröksége. „*A Keletet és Nyugatot egymástól elválasztó korlátok ledőltek, és megnyílt az út, amely ezután a fejlődés és hanyatlás országait egymással egyesítette.*” Mindezzel Nagy Sándor véghezvitte „*nagy életének leghatalmasabb tettét*”, amely egy új világekorszak princípiumaként jelent meg. Ő egyesítette „*a görögség lobogó élni akarását, amelynek anyagra, és az ázsiai népeesség halott tömegét, amelynek életre volt szüksége*”. A kétféle népeesség vagy civilizáció keveredése, ami az új éra lényege volt, kihatott a történelmi lét legkülönbözőbb területeire. Az utódhadvezérek (*diadokhoszok*) három évtizedes küzdelme idején, vagyis közvetlenül Nagy Sándor halálát követően, az e harc által érintett területek népeinél „*az új végre megszokássá vált*”. Eltűntek a nemzetiségi előítéletek, és „*az igényekben, szokásokban és nézetekben*” végbement kölcsönös közeledés létrehozott egy új „*társaslélet*”. „*Az attikai nyelv és szokás... a fejedelmi udvarok vezérfonalává lett... és amikor a hellénizmus elveszítette politikai önállóságát a római állammal szemben, akkor Rómában kezdett uralomra jutni a szokás és a művelődés felett.*” Így joggal lehet „*a hellénizmust az első világegységnek*” nevezni.⁹

A 20. sz. elején *J. Kaerst* hasonlóan fogalmazott: „*A hellénizmus lényege a hellénség nemzeti egységének átalakítása egy tisztán kulturális egységgé.*”¹⁰ Ugyanezt *W. Schubart* egészen költői formába öntötte: „*... a hellénizmus... a hellénség elterjedése, kisugárzása a világra, saját átitatódása a világgal, az ő világgá válása.*”¹¹

Nagy Sándor több szempontból is a megfelelő ember volt arra, hogy a globalizálás programját végrehajtsa. Népét összetett etnikai jellege már eleve

⁹ *J. G. Droysen: Geschichte Alexanders des Grossen. Berlin, 1833. 545-546. Vö. R. Bichler: 'Hellenismus'. Geschichte und Problematik eines Epochenbegriffs (Impulse der Forschung 41.). Darmstadt 1983. 55 és következők.*

¹⁰ *J. Kaerst: Geschichte des hellenistischen Zeitalters, Bd. 2. Leipzig-Berlin, 1909. 290.*

¹¹ *W. Schubart: Hellenismus und Weltreligion. Neue Jahrbücher für Wissenschaft und Jugendbildung. Jg. 1926. 505.*

birodalomalkotásra teremtette. Makedónok, illírek, thrákok és közép-görögországi betelepült görögök alkották azt a népet, amelyet *makedónnak* nevezünk, és amely csakúgy, mint a latin, szabin és etruszk etnikai összetevőkből építkező római nép, saját sokszínűségénél fogva nyitott volt minden befogadásra érdemes érték előtt. E harcias népesség bátor és rátermett katonai vezetőt igényelt, és Nagy Sándor megfelelt az elvárásoknak.¹² Ám ő *Arisztotelész* neveltje volt. Sokat tanult mesterétől, többek között azt is, hogy a „hellén nép... bátor és tehetséges: ezért azután szabadságban és a legtökéletesebb politikai szervezetben (értsd: poliszokban – K. I.) él, akár mindenki fölött is tudna uralkodni, ha egy államban tömörülne” (Politika 1327b). A tudományos közvélemény szerint a nagy tudós itt a városállamok szerves, egyirányú együttműködését, annak valamiféle szervezett formáját értette *egy államon*. Nagy Sándor atyjához, II. Philipposzhoz hasonlóan úgy vélte, a saját uralma alatt kell egyesítenie a helléneket. Viszont Arisztotelész elképzelésein messze túlhaladt. A görögök feletti uralmat a világalom első fokának tekintette csupán. Ehhez a makedónbarát athéni szónok, *Iszokratész* adta az ideológiát. Iszokratész ugyanis kitágította és etnikai alaptól függetlenítette a hellénség fogalmát: „A hellén műveltség folytán a «hellén» elnevezés már nem is a származást, hanem a lelkialkatot jelöli; helléneknek most már nem a vérrokonság kapcsolataiban élő személyeket nevezik, hanem azokat, akik műveltségünknek részesei.” (Panégürikosz 50. – Borzsák István fordítása.)

Ilyen szellemi alapokon vált a makedónok királya a *világmindenség polgárává* (*koszmpolitészé*), abban az értelemben, hogy mindenhol otthon érezte magát, ahol befogadásra érdemes civilizációs értékekre lelt. És ugyanezt a fogékonyságot várta el az általa meghódított népektől is. Először a hellének, majd a civilizációjukat tekintve hellénné tett keleti népek urává akart lenni, olyan népeké, akiktől „*mi magunk is tanulhatunk*”. Szép eszme volt a „barbárokat” hellénizálni, de gyakorlattá tenni csak a Keleten régóta elfogadott politikai keretek között lehetett. Nagy Sándor eléggé pragmatikus gondolkodású volt ahhoz, hogy ezt belássa. Amikor felvette a keleti despotikus király attitűdjét, nem tett mást, mint folytatta az ott élő hagyományokat. Így tette elfogadottá a *lokális politikai formák között a globális civilizációs tartalmat*. Mindennek eredményeképp hivatalos államnyelvként elterjedt az ógörög; görög-makedón tömegek vándoroltak Keletre; görög mintájú városok alakultak, és a régi keleti városközpontok egyre-másra dúsultak görög politikai intézményekkel; a világméretűvé duzzadt távolsági kereskedelem általánossá vált az attikai tetradrakhma használata; mindenfelé gümnaszionok épültek, és ezek terjesztették tovább a görög műveltséget és embereszményt; a görög és a keleti vallási kultuszok nagyméretű egységesülése következett be, aminek folyamán egyrészt keleti isteneket görög megfelelőikkel azonosítottak (*interpretatio Graeca*), másrészt keleti

¹² Nagy Sándorról l. főleg *N. G. L. Hammond: Alexander the Great. King, Commander and Statesman*. Bristol, 1989²; uő. *The Genius of Alexander the Great*. London, 1997; *Kertész István: Hellénisztikus történelem* (8. jegyzet), 66-96, 208-213 további szakirodalommal; uő. *Héraelész unokái. A lovas makedónok története Nagy Sándor haláláig*. Bp., 2002. 218-304.

és görög istenalakok összeolvasztása révén (*szinkretizmus*) tendenciaszerű fejlődés indult meg az *egyistenhit* kialakulása felé.

A keleti területeken viszonylag könnyen ment az új monarchikus hatalom elfogadtatása, majd ennek a hatalomnak a széteszlása a hellénisztikus utódállamokba. A görög anyaország és Kis-Ázsia hellén városainak polgárságával azonban előbb el kellett fogadtatni a *korlátozott függetlenség* doktrínáját ahhoz, hogy alávéssék magukat az új világot uraló monarchák akaratának.

A polisz a hellénisztikus világban¹³

II. Philipposz, Nagy Sándor (III. Alexandrosz) és a diadokhoszok tevékenysége nyomán a királyok által felügyelt nagy politikai egységekben (*territoriális államokban*) koncentráltak olyan katonai-politikai erő, amely messze felülmúlta a poliszok erőforrásait. Ennek következtében a görög városállamok polgárainak hagyományos szabadságvágya és a polisz autonómia iránti igénye fokozatosan alárendelődött az uralkodó személyében megtestesülő legfelső hatalomnak. A városállam *állam* mivolta lassanként elhalt. Megmaradt ugyan az *autonómia*, vagyis az, hogy a polgárok saját törvényeik szerint élhettek. Csakhogy ez az *alkotmányos függetlenség* nagyon sok esetben egy domináns hatalom, rendszerint valamelyik hellénisztikus király vagy diadokhosz kénye-kedvétől függött, annak politikai érdekét szolgálta, így igen törékeny volt. Az autonómia újszerű értelmezésére ad példát az a felirat, amely Nagy Sándornak Kr. e. 332-ben a khiosziak részére kiadott rendeletét tartalmazza. Ennek egy részlete így szól:

„...*Alexandrosz király a khiosziaknak. Térjen vissza minden khioszi száműzött, a khioszi alkotmány pedig legyen demokratikus. Nomographoszokat (törvényírókat) kell választani, hogy megszerkesszék és kijavítsák a törvényeket, hogy semmi se legyen ellentétben a demokráciával, és semmi se akadályozza a száműzöttek visszatérését. A megírt vagy kijavított törvényeket be kell mutatni Alexandrosznak...*”

(Syll.³ 283 – Borzsák István fordítása.)

¹³ A. B. Ranovics: A hellénizmus és történeti szerepe. Bp. 1952. 11-43; P. Green: Alexander to Actium. The Hellenistic Age. London, 1990. 155 és következők, 312 és következők; M. Rostovtzeff: The Social and Economic History of the Hellenistic World. Oxford, 1941. 189-247, 603-631; V. Ehrenberg: Der Staat der Griechen II. Der hellenistische Staat. Leipzig, 1958. 44 és következők; P. Klose: Die völkerrechtliche Ordnung der hellenistischen Staatenwelt in der Zeit von 280-168 v. Chr. Ein Beitrag zur Geschichte des Völkerrechts (Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und antiken Rechtsgeschichte 64.). München, 1972. 138-180; F. W. Walbank: Die hellenistische Welt. München, 1983. 145 és következők; H.-J. Gehrke: Geschichte des Hellenismus (Oldenbourg Grundriß der Geschichte 1A.). München, 1990. 181 és következők, 224 és következők, 247 és következők; J. A. O. Larsen: Greek Federal States. Their Institutions and History. Oxford, 1968; J. Deininger: Der politische Widerstand gegen Rom in Griechenland 217-86 v. Chr. Berlin, 1971; D. Graham J. Shipley-M. H. Hansen: The Polis and Federalism. In: The Cambridge Companion to the Hellenistic World, ed. G. R. Bugh. Cambridge, 2006. 52-72; Föderalismus in der griechischen und römischen Antike. Hrsg. P. Siewert-L. Aigner-Foresti. München, 2005.

Fokozottabb mértékben figyelhető meg a polisz *állam jellegének elsorvadása* az *eleutheria* vonatkozásában. A klasszikus városállam saját hadsereggel rendelkezett, ami biztosította számára a *katonai szabadságot (eleutheria)*. A hadsereg pedig alapvetően polgárkatonákból állt, akik szükség esetén harcba szálltak városállamuk védelméért vagy hatalma kiterjesztéséért. A hellénisztikus korban általánossá vált a nagy fegyveres erővel rendelkező és annak részeként zsoldos katonák tömegeit mozgósító monarchiák katonai fölénye. Ilyen körülmények között a poliszok többé nem szerveztek számottevő saját katonai erőt. Így aztán változáson ment át a *szabadság* fogalma is. A *szabadság* a polisz korlátozott, a domináns hatalomtól vagy hatalmaktól függő viszonylagos önállóságát szavatolta csak, amely jelenthetett az adósságtól való mentességet, esetleg, de nem mindig, adómentességet, olykor azt, hogy az adott településen nem helyeztek el helyőrséget. Az egyik leghatalmasabb diadokhosz, Antigonosz Monophthalmosz (Félszemű) például Kr. e. 303 körül, egy Teóosz lakóihoz írott levélben elrendelte, hogy a Kis-Ázsiát sújtó földrengés miatt Teóosz és Lebedosz polgárai költözenek össze, részletesen felsorolta az összeköltözés (*szünoikiszmosz*) konkrét feltételeit, majd közölte:

„...Ezt azért rendeljük, hogy a városok mentesüljenek adósságaiktól, úgy vélvén, hogy amennyiben ez rajtunk fordul meg, egyéb tekintetben is szabaddá és függetlenné (*eleutheriosz kai autonomosz*) teszünk benneteket.”

(RC no. 3. – Borzsák István fordítása.)

Hasonló módon kényszerítette ugyanez a diadokhosz összeköltözésre a „szabadnak” nyilvánított Szképsziszt a saját maga által alapított Antigoneia Tróasz városával. A gyakorlatban az egykori állami szuverenitás helyett csupán az önkormányzatiság, saját, olykor kívülről rájuk erőltetett törvények érvényesülése és a város körüli földterülettel való szabad rendelkezés joga foglaltatott bele a poliszok *szabadságának* fogalmába.

Az *autonómia* és a *szabadság* mellett megváltozott a *demokrácia (démokratia)* jelentéstartalma is. A Kr. e. 4. sz. végén és a 3. sz. folyamán azokban a poliszokban, amelyeket a „*felszabadító*” vagy a hódító (diadokhosz vagy király) parancsára újjászerveztek, esetleg újonnan alapítottak, többnyire bevezették a klasszikus Athénra jellemző demokratikus intézményeket, mint népgyűlés (*ekklészia*), tanács (*boulé*) és a vezető tisztviselők testülete. A gyakorlatban azonban ez a demokrácia csak halovány utánpótlás volt a hajdan Periklész nevével fémjelzett athéninak. Sokkal inkább megfigyelhető a *demokrácia és az oligarchia* egyfajta sajátos kombinációja. A politikai vezetős szerep a birtokos elit kezébe került. A népgyűlésen való részvételt egyes poliszokban minden polgár számára nyitottá tették, máshol egy alacsony, megint másutt viszont magas vagyoni kvalifikációhoz kötötték. Ilyen körülmények között az is kétséges, hogy a népgyűlések egyáltalán érdemben beleszólhattak-e a fontos döntésekbe.

Mindezek a fejlemények a poliszoknak a monarchikus hatalmaktól való függetlenségét erősítették. Ilyen körülmények között a monarchiákba be nem tagolódott városállamok számára törekény és egyre inkább virtuálissá váló *függetlenségük*

megőrzése jelentette a legnagyobb problémát. E gond megoldásának rövidebb-hosszabb távon legeredményesebb eszköze volt a *föderációk* létrehozása. Ez azt jelentette, hogy a városok egy nagyobb csoportja állami szuverenitásának egyes – tehát nem mindegyik – elemeit közösen választott föderatív szervekre ruházta át. A nagy területű monarchiákkal szemben kiszolgáltatott helyzetben lévő poliszok így őrizhették meg legeredményesebben önálló cselekvésük lehetőségeit – miközben a közös irányító intézmények elismerésével önmaguk korlátozták cselekvési szabadságukat. Az *aitólok* és az *akhájok* szövetségei voltak a hellénizmus időszakában a leghatékonyabbak, és ezek a koalíciók egészen a Kr. e. 2. századig sikerrel álltak ellen a makedónok, majd a rómaiak hatalmi törekvéseinek.

Az *aitól szövetség* legfőbb döntéshozó szerve a fegyverfogásra alkalmas polgárokból álló *népgyűlés* volt. A szövetség élén egy fővezér (*sztratégosz*) állt. Két népgyűlés közötti időszakban egy *állandó tanács* (*szünhedrion*) működött, amelyben a föderáció településeit azok lélekszámával arányos mennyiségű küldött képviselte. A népgyűlési szünetekben ez a testület döntött a legfontosabb, a föderáció egészét érintő ügyekben. Maguk a települések autonómiát élveztek, berendezkedésük általában demokratikus volt. Az *akháj szövetség* is évente választott *sztratégosz* irányítása alatt állt. Az évente négy alkalommal összehívott népgyűlés döntött az egész közösséget érintő ügyekben. Szavazáskor minden polisz szavazata egyet ért, függetlenül lakóinak számától. A napi ügyeket egy tíztagú testület intézte a titkárral és a katonaság vezetőivel együtt. A népgyűlés elé vitt ügyek előkészítése a 30. életévüket betöltött polgárokból álló *tanács* dolga volt. Háború vagy béke kérdésében a döntéshozatalt és a római senatus által kiküldött delegációk meghallgatását külön erre a célra összehívott népgyűlések végezték.

A föderációkban való részvétel és a sokrétű egymás közötti kapcsolatok következtében a görög poliszok jogrendje nagymértékben egységesült. Ez a viszonylag egységes jogrend főbb vonásaiban nem különbözött a mediterrán Kelet hellénisztikus birodalmaiba olvadt görög vagy hellénisztikus városokéitól. Lényege az volt, hogy elfogadta a monarchikus hatalom főségét, és az *autonómia* és a *szabadság* korlátozott lehetőségein belül igyekezett biztosítani polgárai életlehetőségét. Viszonzásképp a monarchikus hatalmak támogatták a városok gazdasági-társadalmi fejlődését, annál is inkább, mert ez sok esetben engedelmes adóalanyok sokaságát biztosította számukra.

Föderáció – birodalom

A Róma irányítása alatt álló *itáliai föderáció* azt a római társadalmi modellt tette általánossá az Appennini-félszigeten, amely éppúgy magába ötvözte a *demokrácia* és az *oligarchia* főbb vonásait, mint a görög-hellénisztikus poliszvilág önálló és föderációba tömörült városainak társadalma. Róma szövetségesei éppúgy a *szabadság* és *autonómia* újszerű értelmezésének jegyében éltek polgáréletüket, mint az egykori nagy sándori birodalom területén élő hellén-hellénizált városlakók. Utóbbiaknak a kultúrája, előbbieknak a dinamikus katonai ereje állt

készen a hódításra. A politikai ellentétek mentén szétszülő hellénisztikus Kelet néha nagyobb, máskor kisebb empátiával, de csak ritkán igazán ellenségesen fogadta a római hódító szándékot. Mindenesetre sokkal könnyebben nyugodott bele a Római Birodalomba történő és elkerülhetetlennek tűnő integrálódásba, mint a britannus Calgacus népe, amely a távoli Nyugaton a rómainál teljesen idegen civilizációt képviselt. Végül is a Nagy Sándor által vezényelt globalizációs folyamat a római birodalomalkotással vált *majdnem* világméretűvé. Előbb a *hellénség* egyesült, majd a *hellénnek* tekintett vagy *hellénné* vált népek foglaltak *egyetlen* civilizációs keretbe, végül ezzel a civilizációval termékenyítette meg Róma a sajátját, és terjesztette el azt *romanizáció* néven, fegyverei segítségével egy még szélesebb földrajzi körben. Eközben Róma egyaránt volt „*népek és nemzetek kikötőhelye és menedéke*” meg „*a földkerekség rablója*”. Viszont ugyanakkor, amikor hódított, maga is hódolt a görög és keleti világ legjobb értékeit ötvöző magaskultúrának. Erről írta találóan *Horatius*:

„*Durva legyőzőjén győzött a levert Görögország,
S pór népét Latiumnak művészetre kapatta.*”

(*Az episztolák második könyve I. – Muraközy Gyula fordítása.*)